

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Спроби реформ (1956—1964) *

Шістдесятники. Діючи терористичними засобами, сталінський режим на чверть століття заморозив українське суспільно-політичне життя. Віддані Сталіну чекісти винищили фізично або зламали морально ту частину українського суспільства, яка символізувала собою національне відродження 20-х рр. Здавалося, що переполовинена війнами і терором українська нація смиренно животітиме на рівні біологічного життя, поступово вростаючи в ту цілком однорідну масу, яку створювати з багатонаціонального населення радянської наддержави кремлівські "інтернаціоналісти".

Коли ж крига скресла, то виявилось, що радянське суспільство не було однорідною сірою масою. У ньому почали активно діяти люди — переважно дуже молоді, які були незгодні з оточуючою дійсністю. Виховані режимом, вони спромоглися очистити мозок від дзвінких, але порожніх пропагандистських стереотипів, а душу — від страху перед "воронком". Короткотриватой "відійти" було досить, щоб на світ з'явилося шле покоління шістдесятників. Поява його стала свідченням духовного відродження нації.

Шістдесятники не боролися з радянським ладом, а прагнули оновити його засобом реформ. Серед них було популярним гасло "соціалізму з людським обличчям". Вони щиро вірили в те, що радянський і західноєвропейський соціатизм — це однопорядкові явища, що існуючому в СРСР суспільно-політичному ладу можна надати реформами людське обличчя.

Породжені реформами М. Хрущова, шістдесятники відмежовувалися від офіційної лінії на боротьбу з окремими проявами "культу особи". Державна дестатинізація була жорстко контрольованим процесом, спрямованим на виживання тоталітарної системи в умовах, які склалися в суспільстві і на всій планеті після Другої світової війни. Проте косметичний ремонт фасаду не влаштував шістдесятників. Вони домагалися радикальних перетворень, хоч не могли б напевно висловитися щодо їх суті і характеру.

Більш визначеною була їх позиція в тому, що стосуватися політичного і духовного життя. Вони відстоювати верховенство суспільства над державою, рівність всіх людей, включаючи вищих посадових осіб, перед законом, пріоритет прав людини, усунення регламентації творчого процесу, подолання відірваності від західної культури. Для українських шістдесятників на першому плані затишатися болючі національні проблеми.

Ідейне визрівання шістдесятників починалося з культурництва, як це вже не в перший раз траплялося в історії України. Згуртовуючись, вони звертали свої погляди передусім на стан національної культури: братися за захист рідної мови, популяризацію здобутків літератури і мистецтва в народі, вивчення і пропаганду вітчизняної історії, виступати проти закам'янутих ідеологічних штампів "соціатистичного реатизму".

З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 3.

Такого спрямування зусиль вимагача реальна ситуація в національній культурі. Культурництво як форму діяльності треба було протипоставити русифікаторській практиці компартійно-радянського керівництва Москви та Києва і зростаючій агресивності зрусифікованого міщанства українських міст, які вже увібрали в себе половину населення республіки. Хоч відомий французький історик Нікола Верт вказував, що ліберальна російська інтелігенція називала Хрущова "неотесаним українським мужлаєм", роль останнього в русифікаторських процесах в Україні була великою.

Лібералізація політичного режиму зробила "залізну завісу" між радянським і західним світами менш щільною. В Україну почала проникати західна культура. З'явилися раніше недоступні книги А. де Сент-Екзюпері, А. Камю, Ф. Кафки, Е. М. Ремарка, Е. Хемінгуей та інших талановитих письменників. З 1958 р. відновилося видання журналу "Всесвіт", який друкував найкращі зразки сучасної західної літератури українською мовою. Західна культура здійснювала великий вплив на формування світогляду молоді, утвердження в її свідомості загальнолюдських цінностей.

На початку 1960 р. у Києві виник під егідою міськкому комсомолу клуб "Супутник" з секціями: кіно, театральною, письменницькою, художньою, музичною. Невдовзі він став популярним місцем зустрічей творчої молоді. Театральна секція ставила напівзаборонені п'єси М. Куліша і Б. Брехта. Художники влаштовували виставки, які відразу заборонялися. Завжди цікаво проходили вечори поезії за участю І. Драча, Л. Костенко, В. Симоненка. Історики О. Апанович і М. Брайчевський, мистецтвознавець М. Логвин читали лекції з вітчизняної історії і пам'яткознавства. По-новому розкривали український літературний процес в своїх лекціях І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний.

Діяльність клубу все більше набувала громадського і соціального звучання. Комісія у складі А. Горської, В. Симоненка і Л. Танюка побувала у Биківні, щоб перевірити чутки про захоронення жертв масових репресій 1937—1938 рр. У меморандумі до міськради вони поставили вимогу спорудити пам'ятник жертвам репресій.

Клуби творчої молоді виникли і в інших містах — Львові, Одесі, Дніпропетровську, Черкасах. Львівський клуб "Пролісок" став своєрідним форпостом шістдесятників у Західній Україні. Тут сформувалося ядро молодих інтелігентів, серед яких виділялися психолог М. Горинь, його брат, мистецтвознавець Б. Горинь, літературознавець М. Косів, студент І. Гель, поет І. Катінець та ін.

В грудні 1962 р. і в березні 1963 р. відбулися організовані партапаратом зустрічі М. Хрущова з творчою інтелігенцією. Перший секретар ЦК КПРС безапеляційно і брутально повівся з молодими художниками і поетами, звинувативши їх в безідейності, авангардизмі, формалізмі. З особливою люттю Хрущов накинувся на Б. Пастернака, роман якого "Доктор Живаго" був надрукований на Заході і одержав Нобелівську премію, на автора терміна "відлига" І. Еренбурга, на київського письменника-фронтовика В. Некрасова, їм інкримінувався шкідливий вплив на молодих літераторів.

Зустрічі Хрущова з інтелігенцією справедливо вважаються кінцем "відлиги" в інтелектуальному житті. Консерватори і сталіністи радо підхопили прокльони на адресу "відщепенців" і "космополітів", сприйнявши їх як сигнал до ідеологічного наступу. В українській партійній пресі почалося цькування творчої молоді. Особливо перепато І. Дзюбі, І. Драчу, Л. Костенко, Є. Сверстюку, І. Світличному. Київський клуб творчої молоді було закрито.

Опозиційний рух. Система політичного нагляду за населенням, яка в сталінські часи була всеохоплюючою, не втратила жодної функції, окрім

однієї: нагляду за партійним апаратом. Як і раніше, існувала величезна кількість штатних і позаштатних працівників та агентів, робота яких координувалася Комітетом державної безпеки СРСР.

В Україні органи політичного нагляду спеціалізуватися насамперед на боротьбі з націоналізмом. В центрі уваги КДБ УРСР перебували люди, які протестували проти приниженого становища українського народу і української культури. Не відчувала себе приниженою тільки компартійно-радянська номенклатура. Саме вона найбільш ретельно скеровувала чекістів на своєчасне "знешкодження" борців за національну справу. В грудні 1959 р. ЦК Компартії України поставив на розгляд звіт КДБ УРСР і зобов'язав чекістів "посилити роботу щодо попередження, викриття і припинення ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки".

У своїй запобіжній роботі чекісти змушені були відмовитися від створення фіктивних контрреволюційних організацій, куди заганялися з метою репресування інакомислячі, які перебували на їх обліку. Тепер вони повинні були ширше застосовувати методи профілактики, тобто проводити "виховну" роботу з тими, хто "випадково потрапив на ворожий шлях". Вважалося, що радянське суспільство здорове і в ньому не існує соціальних умов для проявів політичної опозиції. На XXI з'їзді КПРС у січні 1959 р. М. Хрущов гучноголосно заявив, що в Радянському Союзі немає фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини.

Фактів, однак, було багато. Це засвідчує статистика, що розроблялася самими чекістами. Протягом 1954— 1959 рр. в Україні було ліквідовано 183 "націоналістичних та антирадянських угруповання", за антирадянську діяльність притягнуто до судової відповідальності 1879 осіб, профілактовано, тобто піддано різним формам залякування і адміністративного переслідування, 1300 осіб.

Політико-репресивна система продовжувача керуватися старими законами. У 1961 р. набули чинності нові кримінальні кодекси СРСР і союзних республік. Однак у КК УРСР збереглися статті 61 ("шкідництво") і 62 ("антирадянська агітація і пропаганда"). Тлумачення поняття "антирадянський" визначалося не правовими нормами, а рівнем сумління працівників каральних органів. Навіть після XX з'їзду КПРС випадки знищення портретів або пошкодження пам'ятників Сталіну кваліфікуватися як "антирадянська поведінка".

За даними КДБ УРСР, у 1956 р. була ліквідована остання активна боївка ОУН— УПА. У 1958 р. в Станіславі * була викрита "Об'єднана партія визволення України", яка намагалася діяти за організаційними принципами ОУН. У 1961 р. чекісти розгромили у Львові "Український національний комітет", який теж орієнтувався на організаційні та ідеологічні засади ОУН— УПА. Всі ці спроби організації політичного опору були відлунням попереднього етапу національно-визвольної боротьби.

Новий етап опозиційного руху, який розпочався з кінця 50-х рр., прийнято називати дисидентським. Він характеризувався іншою тактикою боротьби. Користуючись лібералізацією режиму, борці за незалежність України почали по можливості поєднувати підпільну роботу з легальними формами діяльності.

Започаткувала новий етап Українська робітничо-селянська спілка, яка працювала на території Західної України в 1958— 1961 рр. На думку засновників, ця організація повинна була діяти ненасильницькими, по можливості — легальними методами. У своїх спогадах, написаних через 30 років, керівник Спілки Л. Лук'яненко зауважував: "Перехід до агітації випливав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її:

У 1962 р. місто перейменовано на Івано-Франківськ.

з історії бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі наступає період суму і розчарувань завдовжки в ціле покоління".

Спілка поставила за мету здобуття незалежності України, виходу зі складу Радянського Союзу конституційним шляхом. Конституція УРСР (ст. 14) і Конституція СРСР (ст. 17) надавали союзній республіці теоретичне право перетворитися на цілком незалежну державу. Наскільки це право відбиває реальність, юристу Л. Лук'яненку пощастило дізнатися у камері КДБ.

Після арешту чекісти інкримінували учасникам організації не статтю 62 КК УРСР, на що сподівався Лук'яненко, а статтю 56 ("зрада батьківщині"). Коли голова організації спробував нагадати слідчому, що поставлена УРСС мета відповідає конституційним нормам, той відповів в афористичній формі: "Конституция существует для заграницы!". На закритому судовому процесі шістьом членам організації дали великі строки таборного ув'язнення (від 10 до 15 років). Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, пізніше заміненого 15-річним ув'язненням.

Розвиток народної освіти. В другій половині 50-х рр. радянське керівництво здійснило широкий перерозподіл бюджетних коштів з метою надолужити відставання СРСР в галузі науки і техніки від країн Заходу. Щоб забезпечити міцну основу для розгортання науково-технічної революції, на народну освіту стали виділяти істотно більші кошти. У республіках СРСР, у тому числі і в Україні, розвиток народної освіти забезпечував, незважаючи на запобіжні заходи влади, невідворотний процес національного відродження.

У 50-х рр. була обов'язковою семирічна освіта. У містах України здійснювався поступовий перехід на обов'язкову освіту в обсязі 10-річки. В сільській місцевості 7-річки теж перетворювалися в 10-річки, але уповільненими темпами. Якщо в 1950/51 р. в українських селах налічувалося 1600 середніх шкіл, то в 1959/60 р. їх кількість зросла до 3578. В сільських 10-річках навчаються не більше 1,2 мтн. дітей. Запровадження в сільській місцевості десятирічної освіти було явно нереальним у найближчому майбутньому.

Починаючи реформи, М. Хрущов не обминув народної освіти. З його ініціативи у 1958 р. в засобах масової інформації розгорнулася дискусія щодо принципів і напрямків реформування школи. В грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон "Про зміцнення зв'язку школи з життям і датиший розвиток системи народної освіти". В Україні відповідний закон було прийнято у квітні 1959 р.

В дискусії про реформу школи обговорюватися опубліковані в листопаді 1958 р. тези ЦК КПРС. У тезах містився пункт, який викликав цілу зливу суперечок під час обговорення в Україні: батьки самі повинні обирати більшістю голосів, якою мовою вчитимуться їх діти в кожній конкретній школі. Було зрозуміло, що батьки з метою полегшити дітям майбутню кар'єру, обирали в школах великих міст російську мову навчання. Соціальний статус української мови в містах, особливо у східних і південних областях республіки, був другорядним, приниженим.

Ізовні демократичний проект мав сприяти русифікації народної освіти, причому найбільш ефективній, тому що ініціатива йшла знизу, від батьків. Навіть високопоставлені компартійно-радянські чиновники змушені були під час дискусії заявити, що українська мова повинна залишатися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах. У грудні 1958 р. в газеті "Правда" з'явилася стаття М. Бажана і М. Рильського "В ім'я людини". Добре відомі в Радянському Союзі письменники у найрішучіших виразах виступили проти положення про запровадження фактичної факультативності у викладанні рідної мови в

Україні. Відбулися партійні збори київських письменників, присвячені обговоренню тез ЦК КПРС. В одностайно прийнятій резолюції було заявлено: "Віддати лише на волю батьків вирішення питання, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їх діти, — не можна!".

Однак Хрущов виявив твердість і наполіг на тому, щоб в республіканському законі про народну освіту залишився пункт про факультативність української мови. В результаті кількість шкіл з російською мовою викладання збільшилася з 4192 в 1959/60 р. до 4703 в 1965/66 р. Кількість українських шкіл за цей період скоротилася з 25308 до 23574.

Протилежна динаміка в розвитку шкіл не показує у повному обсязі масштабів русифікації народної освіти. Переважна більшість українських шкіл були невеликими, тоді як школи з російською мовою навчання нерідко налічувати по тисячі й більше учнів. В середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на кожен російську — 524. У Харкові, Донецьку, Одесі та інших великих містах на Півдні і Сході України затишнілося по кілька невеликих українських шкіл "для статистики". Не випадково з цією статистикою не була обізнана громадська думка. Дані про співвідношення українських і російських шкіл у регіонах республіки були такою ж державною таємницею, як і відомості про виробництво танків та ракет.

І все-таки більшість учнів у першій половині 60-х рр. навчалася в українських школах. Тому всі позитивні зрушення в народній освіті мали особливо велике значення для справи національного відродження.

Новий закон про школу передбачав запровадження з 1960/61 р. обов'язкової восьмирічної освіти як в місті, так і на селі. 10-річні школи перетворювалися на 11-річні. Для запровадження восьмирічного всеобучу треба було прискорити темпи шкільного будівництва, розширити кількісно і якісно підготовку вчителів, зміцнити навчально-матеріальну базу шкіл і позашкільних дитячих закладів?

Під час реформи прискорився процес перетворення звичайних шкіл у школи-інтернати. Перші 50 шкіл-інтернатів почали працювати з 1956/57 р. Новий тип навчальних закладів був особливо зручний для сільської місцевості. Адже у невеликих селах працювали тільки початкові школи. У середині 60-х рр. кількість шкіл-інтернатів збільшилася в 10 разів, в них навчалася 212 тис. учнів. З 1960 р. почати діяти школи подовженого дня.

Розпочатася політехнізація народної освіти. З 1955 р. у школах поступово розгорталося викладання теоретичних і практичних знань з найбільш поширених професій у промисловості і сільському господарстві. Кожна школа спеціалізувалася на професії заієжно від місця розташування і наявних технологічних можливостей. Багато шил укладати договори з підприємствами і організовували на них учнівські ділянки і цехи.

Щоб послабити нестачу кваліфікованих вчительських кадрів, з середини 50-х рр. університети почали направляти в школу більшу частину своїх випускників. Студентам вечірніх і заочних відділень були надані пільги, щоб стимулювати вчителів, які не мали вищої освіти, продовжувати навчання. Навіть в денних школах, де кваліфікація педагогів була найвищою, у 1960/61 р. вищу освіту серед них мали тільки 40 %.

Велику роль у підвищенні якості навчання відігравали установи, яким міністерські чиновники дали недолугу назву — інститути удосконалення вчителів. Саме через них поширювався передовий педагогічний досвід. Найбільш цікавим вчителем, який здійснив великий вплив на педагогічну науку, був директор Паатиської середньої школи на Кіровоградщині В. Сухомлинський.

Розвиток науки. Після липневого (1955 р.) пленуму ЦК КПРС ставлення державної партії до наукових досліджень змінилося. Партіапарат зберіг функції дріб'язкової і повсякденної опіки тільки над установами

суспільних наук, які були прямо пов'язані з ідеологією. Його стали поповнювати вихідцями з наукового середовища, щоб підвищити рівень компетентності керівництва. ЦК КПРС, ЦК КП(б)У та інші партійні комітети вперше почали використовувати, поряд з апаратними методами роботи, прямий діалог з вченими. Зросла роль вчених рад, координаційних комісій та інших органів колективної думки у визначенні напрямків розвитку наукових досліджень. Бюджетні витрати на науку істотно зросли. Практично "по потребі" фінансувалися установи, пов'язані з розвитком воєнно-промислового комплексу. Істотно зріс престиж праці науковців. Уперше вчені дістали можливість виїжджати за кордон, щоб ознайомитися із здобутками світової науки.

Головними осередками наукових досліджень залишалися інститути Академії наук. Президентом АН УРСР з 1946 по 1962 р. працював видатний біохімік О. Палладій. У 1962 р. її очолив Б. Патон.

Друга половина 50-х і перша половина 60-х рр. — це найбільш динамічна доба в історії української науки. За ці роки було створено багато нових установ, особливо у напрямках, які вважалися перспективними з точки зору потреб воєнно-промислового комплексу.

У 1957 р. в складі АН УРСР з'явився Обчислювальний центр, який очолив молодий математик В. Глушков. Нова наукова установа працювала над створенням обчислювальних машин для керування виробничим процесом, розробляла теорію швидкодіючих ЕОМ, а також займалася оборонною тематикою. Зокрема, йшлося про машини для наведення на ціль винищувальної авіації та зенітних ракет, а також для виявлення координат точки запуску ворожих ракет. Тут почала швидко розвиватися нещадно переслідувана в сталінські часи кібернетика. З 1962 р. Обчислювальний центр став називатися Інститутом кібернетики.

Винятково швидкий розвиток найстарішої установи АН УРСР — Інституту механіки теж був пов'язаний насамперед з оборонною тематикою. Вчені інституту розробили ефективні рекомендації щодо гасіння вібрацій в елементах міжконтинентальних ракет, створили теорію конструктивної міцності пластмас, застосовуваних у ракетній техніці.

В Інституті фізики став до ладу в 1960 р. атомний реактор, за допомогою якого розгорнулися дослідження в галузі фізики атомного ядра. У 1960 р. на базі кількох його відділів утворився самостійний Інститут напівпровідників.

Фізико-технічний інститут у Харкові увійшов у програму розвитку атомної енергетики, якою керував І. Курчатов. Його вчені спеціалізувалися в галузі металургії, атомної енергетики, ядерної фізики надвисоких енергій, керованих термоядерних реакцій та ін. Деякі відділи з найбільш перспективною тематикою перетворилися на самостійні установи. У 1955 р. було організовано Інститут радіофізики та електроніки, в 1960 р. — Фізико-технічний інститут низьких температур.

Створений Є. Патоном Інститут електрозварювання у 1953 р. очолив його син Б. Патон. Розроблена в ньому технологія автоматичного зварювання під флюсом і електрошлакового зварювання вивела СРСР на перше місце в світі в галузі зварювальної техніки. З кінця 50-х рр. Інститут ім. Є. Патона став перетворюватися на потужний науково-технічний комплекс з власними конструкторськими бюро і дослідними виробництвами.

У 1955 р. виник Інститут проблем матеріалознавства, в якому розроблялася прогресивна технологія порошкової металургії. Незабаром він став одним з найбільших науково-технічних комплексів у складі АН УРСР. Тоді ж було організовано Інститут металофізики. Його вчені створили жароміцні сплави на основі титану для реактивної техніки. У 1958 р. було засновано Інститут проблем лиття, який забезпечував розробку новітніх технологій для розвинутої в республіці чорної металургії.

Істотними здобутками була позначена робота багатьох вчених у галузі медицини. У середині 50-х рр. під керівництвом М. Амосова почалася теоретична розробка і впровадження в практику нових методів хірургічного лікування серцевих захворювань.

Атмосфера лібералізації, яка запанувала в країні, сприятливо позначилася на розвитку гуманітарних наук. Дослідники вперше дістали доступ до архівних матеріалів радянської доби. Тематика досліджень стала більш різноманітною, на її визначення здійснювали істотний вплив самі вчені. З 1957 р. почали видаватися спеціалізовані журнали академічних установ гуманітарного профілю — "Український історичний журнал", "Економіка Радянської України", "Радянське право", "Народна творчість та етнографія". Була розгорнута робота по створенню 16-томної "Української Радянської Енциклопедії". Почати виходити в світ змістовні збірники архівних документів і матеріалів.

Партапарат ретельно стежив, щоб суспільствознавці не торкатися заборонених тем і прізвищ, не критикувати політику КПРС. Контроль був всепроникним і ефективним, "проколи" траплялися не часто. Одним з них стала організована у Києві в лютому 1963 р. наукова конференція з питань культури української мови, в якій взяло участь понад 800 науковців. Керівники Інституту мовознавства АН УРСР і Київського університету, які підготувати програму, не змогли передбачити того, що сталося: конференція перетворилася на прилюдний осуд мовної політики державної партії. Доповідачі вказували на принижене становище української мови в Україні, вимагати зняття існуючих для неї обмежень в державному і суспільно-політичному житті, засудили теорію двомовності української нації.

Національний літературний процес. Складний, суперечливий і болючий процес десталінізації суспільства викликав істотне пожвавлення національно-культурного життя. Створилися сприятливі умови для розвитку української літератури, піднесення творчої і громадянської активності майстрів слова.

Українські літератори десятиріччями були скуті рамками "соціалістичного реалізму", які визначати не тільки зміст їх творчості, а й форму відображення дійсності. Тому серед них здобула повне розуміння і гарячу підтримку викладена езопровою мовою стаття О. Довженка "Мистецтво живопису і сучасність", її надрукувала у червні 1955 р. московська "Літературная газета". Закликаючи "розширювати творчі межі соціалістичного реалізму", великий український письменник і геніальний кінорежисер подавав сигнал до вільного творчого пошуку. Власним прикладом він показував, що пошук може бути плідним і напруженим. Після XX з'їзду КПРС відновилося присудження Ленінських премій як найвищих у Радянському Союзі державних нагород за твори літератури та мистецтва. У 1959 р. О. Довженко став лауреатом цієї премії за датекий від казенних канонів кіносценарій "Поєма про море".

Творча інтелігенція одразу скористалася послабленням ідеологічного пресингу дезорієнтованого XX з'їздом КПРС партійного апарату. Здійснюючи давні задуми, В. Сосюра написав щирі автобіографічну повість "Третя рота", поеми "Розстріляне безсмертя" і "Мазепа". Тоді опублікувати їх не вдалося. Нові грані давно визнаного таланту показали інші метри поетичного слова — М. Бажан, М. Рильський, П. Тичина. Плідно працював М. Стельмах, з-під пера якого вийшли романи "Кров людська — не водиця", "Хліб і сіль". Роман О. Гончара "Тронка" захопив багатьох читачів. Письменник був удостоєний Ленінської премії. Гр. Тютюнник назавжди вписав своє ім'я в українську літературу романом "Вир". Л. Первомайський виступив зі збіркою новел "Материн солдкий хліб" і романом "Дикий мед".

У літературу увійшла яскрава, обдарована молодь: М. Вінграновський, Є. Гуцало, І. Драч, Р. Іванчук, І. Калинець, В. Коротич, Л. Костенко, Р. Лубківський, Б. Олійник, Д. Павличко, М. Руденко, В. Симоненко, В. Стус, І. Чендей, В. Шевчук та ін. Це були представники нового покоління — шістдесятники. Художнім словом, оберненим до народу, вони пробуджували думку, таврували пропаганду класової ненависті, звеличували загальнолюдські ідеали.

Серед молодих поетів виділявся народжений на Полтавщині Василь Симоненко. У 1957 р. він закінчив факультет журналістики в Київському університеті. Ще під час навчання виявив хист до високої громадянської поезії. Перша поетична збірка "Тиша і грім" вийшла у 1962 р. В грудні 1963 р. поета не стало. Вже після передчасної смерті з'явилися його книги "Вино з троянд", "Земне тяжіння", "Берег чекань". Провідна ідея творчості поета — любов до Батьківщини. Він писав:

Земле рідна! Мозок мій світліє,	Я живу тобою і для тебе,
І душа ніжнішою стає,	Вийшов з тебе, в тебе перейду,
Як твої сподіванки і мрії	Під твоїм високочолім небом
У життя вливаються моє.	Гартував я душу молодю.

Ліна Костенко народилася на Київщині, з відзнакою закінчила Літературний інститут у Москві. Три перші збірки поезій "Проміння землі" (1958), "Вітрила" (1959) і "Мандрівки серця" (1961) засвідчили надзвичайно яскравий талант молодого митця, її здатність філософськи осмислювати дійсність і викладати оригінальні думки в чудовій поетичній формі. Глибокий і колоритний світ художнього слова поетеси ставав подією в літературному житті України. Але з кінцем "відлиги" збірки Л. Костенко перестали виходити, хоч вона працювала плідно й напружено.

Непересічний поетичний хист виявив уродженець Донеччини, аспірант Інституту літератури АН УРСР Василь Стус. Він був одним з небагатьох, хто зважився на відкриту боротьбу з політичним режимом: шістдесятник, який став дисидентом.

Коли режим відмовився від терористичних методів управління, йому стало важче керувати митцями. Не всі піддавалися підкупу або залякуванню, йшли на компроміс. Опір чинила не тільки молодь, яка не зазнала жахів сталінської доби, а й ті, хто пройшов через війну.

Особливо безкомпромісно літератори виступати проти мовної політики КПРС. Через газети "Радянська культура", "Радянська освіта", "Літературна газета", через громадсько-політичні журнали вони закликали поширювати українську мову, підносити її красу і милозвучність. Найбільш наполегливо боролися з русифікацією національно-культурного життя Л. Дмитерко, С. Крижанівський, М. Рильський.

У липні 1956 р. журнал "Зміна" опублікував статтю військового кореспондента в роки війни, письменника М. Шумила, в якій були такі рядки: "На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Для них здається, що українська мова недовговічна. Мине, мовляв, скільки-то часу і українська мова зникне, а її замінить мова російська. Це нащадки великодержавних націоналістів типу Суворіна, що видавав чорносотенну газету "Новое время", і Шульгіна, видавця такої ж реакційної газети "Киеалянин". Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Ніяка мова не повинна витискувати іншу мову. В тому і суть рівноправності націй. Із зникненням мови зникає, гине і нація".

Великого клопоту завдавала компартійно-радянському режиму молодь. У 1958 р. була заборонена поетична збірка Д. Павличка "Правда кличе". Тираж щойно віддрукованої книжки знищили. Чиновникам з ЦК Компартії України не сподобалися вірші, які таврували бездушний бюрократизм та ідеологічне фарисейство. Позбавлені можливості друкуватися, молоді письменники вдавалися до самвидаву. Сміливці передавали свої твори у "тамвидав" (тобто за "залізну завісу").

У квітні 1963 р. в Києві відбулася нарада "активу" творчої інтелігенції та ідеологічних працівників державної партії. Перший секретар ЦК Компартії України М. Підгорний докоряв на ній М. Вінграновському, І. Дзюбі, І. Драчеві, що їхні твори використовуються "українськими буржуазно-націоналістичними контрреволюціонерами за кордоном". Секретар ЦК А. Скаба накинувся на І. Драча, Л. Костенко та інших поетів за "формалістичні викрутаси".

У пресі розгорнулося цькування тих, на кого показали пальцем компартійні бонзи. Найбільше дісталось І. Драчеві за вірш "Ода чесному богузові". Цей вірш викликав особливу лютість ітисьменників-конформістів старшого покоління.

В часи "відлиги" в українську культуру повернулися імена багатьох письменників і поетів, які були репресовані або навмисно викреслені з пам'яті людей сталінським режимом. Створені у 1956 р. за участю письменників комісії з впорядкування посмертної спадщини виявили і опублікували твори В. Бобинського, О. Досвітнього, М. Ірчана, Г. Косинки, М. Куліша, Д. Фаїківського, В. Чумака і багатьох інших. Особливу активність у поверненні народу творчості незаслужено забутих і несправедливо репресованих діячів української культури проявляв М. Рильський. Він добився реабілітації поетів М. Вороного і О. Олеса, перевидання творів видатних українських композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя.

В літературне життя знову включилися 25 письменників, яким чудом вдалося вижити в ГУЛАГу: Б. Антоненко-Давидович, І. Багмут, М. Гаско, В. Гжицький, М. Годованець, Г. Епик, Н. Забіла, О. Ковінька, З. Тулуб, Г. Хоткевич та ін. Більшість реабілітованих стали діячами культурного процесу, хоч далеко не всі зберегли життєві сили, їхні твори 20—40-х рр., так само як творчість тих, хто був розстріляний або загинув у ГУЛАГу, були перевидані і викликати живий інтерес у нового покоління. Особливо популярними стали п'єси І. Микитенка, історичний роман З. Тулуб "Людолови".

Розвиток мистецтва. Лібералізація торкнулася й мистецького життя. Компартійна верхівка змушена була визнати несправедливими безглузді звинувачення деяких композиторів і авторів лібретто у політичних помилках, зроблені в часи "ждановщини". 28 травня 1958 р. вийшла постанова ЦК КПРС, що знімала тенденційні звинувачення з опери В. Мураделі "Велика дружба" та з опер українських композиторів К. Данькевича "Богдан Хмельницький" і Г. Жуковського "Від щирого серця". У постанові вказувалося, що недоліки, які мали місце, не були "великими ідейними пороками" і не заслуговували на дуже серйозне засудження. Переглянув несправедливі оцінки творчості ряду композиторів і ЦК Компартії України. Водночас в його постанові вказувалося на необхідність й надалі "боротися проти удаваного "новаторства", зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва".

Провідними композиторами цього періоду вважаються К. Данькевич, Г. Жуковський, С. Людкевич, Г. Майборода, П. Майборода, Ю. Мейтус, Л. Ревуцький, А. Штогаренко. В жанрі оперети видатних успіхів добилися А. Кос-Анатольський, О. Сандлер, Я. Цегляр та ін. Здобула популярність творчість композиторів-пісенників О. Білеша, А. Філіпенка, І. Шамо.

Кількість театрів в Україні у 50-х рр. тримається на рівні восьми десятків, а в середині 60-х рр. скоротилася до шести десятків. Майже половина міст обласного підпорядкування не мала постійної трупи. Театральне мистецтво залишалося елітарним, хоч кількість відвідувачів театральних вистав неухильно збільшувалася і дійшла до 15,5 млн. у 1965 р. Театральна мережа скоротилася за рахунок дрібних пересувних труп, що майже не позначилося на показниках відвідування. У театрах працювала велика плеяда майстрів високого класу — А. Бучма, В. Добровольський,

М. Крушельницький, Ю. Лавров, М. Романов, Н. Ужвій, К. Хохлов, Ю. Шумський, Г. Юра.

Образотворче мистецтво розвивалося працею таких прославлених майстрів, як М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, О. Шовкуненко, Т. Яблонська. Плідно працювати майстрині декоративно-прикладного мистецтва К. Білокур і М. Примаченко.

Молоді митці, які шукати свої шляхи, часто наштовхувалися на стіну нерозуміння з боку чиновників від мистецтва. Останні ретельно стежили, щоб творча інтелігенція не відходила від усталених канонів. Особливо люто переслідували вони авангардистське мистецтво. Твори, які прославляли визвольну боротьбу українського народу, здаватися їм особливо підозрілими. У цьому відношенні характерною є доля шедевр А. Горської і Л. Семикіної.

Коли відзначалося 150-річчя від дня народження Т. Шевченка, ці художниці виготовили для вестибюлю Київського університету вітраж, який відходив від канонів "соціалістичного реалізму", хоч і був реалістичним за формою. На вітражі зображений молодий і гнівний поет. Однією рукою він пригортає скривджену жінку (не важко здогадатися, що вона символізує Україну), а другу простягає вгору, тримаючи в ній книгу. Композиція супроводжується шевченківськими віршованими рядками:

...Возвеличу малих отих рабів німих,
Я на сторожі коло них поставлю слово.

І зображення, і цитата здалися партчиновникам ідеологічно шкідливими. Вітраж безжально знищили.

Якщо театр був мистецтвом елітарним, то в кінотеатри ходили всі. Аудиторія кіноглядачів у республіці в 1958 р. становила 656 млн. чоловік — у півсотні разів більше, ніж театральна. Півтора-два десятки нових фільмів кожного року — такою була сумарна продукція трьох кіностудій: в Одесі, Києві, Ялті. Інтенсивно працювали також Київська студія науково-документальних фільмів і Українська студія хронікально-документальних фільмів.

Незважаючи на суворий ідеологічний контроль з боку компартійних комітетів, у всіх формах мистецтва з'являлися сміливі й новаторські твори, які відбивали духовне відродження нації. Лібералізація суспільно-політичного життя була могутнім чинником розкріпачення творчої думки.

Боротьба властей з релігією і церквою. Придушення національно-визвольного руху у західних областях України супроводжується розгромом греко-католицької церкви. Практично всі уніатські приходи на початку 50-х рр. вже були ліквідовані, а їх храми й монастирі передані Російській православній церкві (РПЦ). Уніатських священиків змусили перейти у православ'я, а тих, хто не піддався тиску, позбавили парафій і вислали в Сибір. Боротьба компартійно-радянського режиму з греко-католицькою церквою мала своєю метою винищення одного з найбільш стійких чинників національної самобутності західноукраїнського населення.

В більш вигідному становищі перебувала підпорядкована московському патріарху РПЦ. Проте й вона, незважаючи на співробітництво з режимом, зазнавала утисків і переслідувань. Церковні громади знімалися з державної реєстрації у зв'язку із "скороченням кількості віруючих" або під приводом недотримання віруючими радянського законодавства. Храми штучно перетворювалися в недіючі і передавалися місцевим органам влади для використання в господарських або культурних цілях.

Політична лібералізація створила у церковному житті нову ситуацію. З осені 1955 р. в західні області почали повертатися репресовані священики. Населення оточило їх увагою і турботою. Початися щораз наполегливіші вимоги відновити діяльність греко-католицької церкви. Вони мотивувалися

тим, що ліквідація унії здійснювалася адміністративними, насильницькими методами, а тепер треба відновлювати законність.

У зв'язку з цим першим на сполох забило керівництво РПЦ. У липні 1956 р. Синод розглянув питання "про зміцнення православ'я у возз'єднаних з уніатством парафіях". Було ухвалено ретельно стежити за тим, щоб не поширювалася шкідлива для православ'я пропаганда. Через півроку у Києві відбулася нарада керівників православних єпархій західних областей. У поданих патріарху Алексію пропозиціях пропонувалися заходи по "ліквідації уніатської спадщини". РПЦ сподівалася досягти цього за допомогою державної влади.

Влада охоче відгукнулася на заклик. Рада у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР заявила, що про відновлення уніатської церкви не може бути й мови. У 1957 р. єпископи О. Хіра і М. Муранія, які повернулися на Закарпаття із заслання, були знову заарештовані і вислані за межі України.

Особливою увагою КДБ оточив тих, хто мав контакти з пастирем греко-католицької церкви митрополитом Й. Сліпим, який перебував на поселенні у Красноярському краї. Він давно відбув строк ув'язнення, але власті продовжували тримати його податі від України. Голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов писав у ЦК КПРС: "У зв'язку з очікуваним поверненням Сліпого церковна обстановка неминуче може ускладнитися".

Незабаром після цього тиск держави на греко-католицьку церкву перейшов у широкий наступ проти релігії взагалі. На пленумі ЦК КПРС у листопаді 1958 р. М. Хрущов ошелешив радянських людей одразу трьома ініціативами: про припинення виконання шостого п'ятирічного плану (1956—1960 рр.) і перехід з 1959 р. до виконання семирічного плану "побудови комуністичного суспільства"; про реформу школи; про зміну партійної тактики щодо релігії та церкви. Оскільки церква заважала "побудові комунізму", компартійно-радянська олігархія на чолі з Хрущовим організував генеральний наступ на релігійні почуття віруючих і на всі церкви, не виключаючи РПЦ.

Пояснюючи зміст нової тактики, газета "Правда" виступила з закликом "зміцнити боротьбу проти ворожої ідеології". Всі засоби масової інформації повели атаку на церковні громади, звинувачуючи їх в порушенні радянської законності і підриві національної економіки (мова йшла про додержання віруючими великих релігійних свят). Якщо у 1957 р. в УРСР було закрито тільки 10 храмів, то у 1958 р. — 64, 1959 р. — 260, 1960 р. — 747, 1961 р. — 997, 1962 р. — 144, 1963 р. — 526 церков, костьолів, синагог і молитовних будинків. Всього за 1957—1964 рр. майже половина церковних громад України залишилася без храмів, дві третини монастирів припинили діяльність.

Серед діючих і закритих церков було немато пам'ятники? архітектури. М. Хрущов оголосив будь-які витрати на реставраційні роботи марнотратством і розбазарюванням народних коштів. Після цієї заяви (в січні 1961 р.) керівники України організувати "коригування списку пам'ятників архітектури", щоб можна було на законній підставі виключити з державного обліку церковні будівлі. За 1961—1963 рр. зняли з обліку 740 пам'ятників, переважна більшість яких мала культове походження. До цього списку потрапили Миколаївська церква у селищі Локачі Волинської області (1609 р.), костьол в селі Зіньків Хмельницької області (1450 р.), Успенська церква у Рахові на Закарпатті (XVIII ст.) та ін.

Прагнучи замінити релігію вірою в світле комуністичне майбутнє, компартійно-радянська держава витрачала величезні кошти на антирелігійну агітацію і пропаганду. У партійних комітетах почали утворюватися ради з питань атеїстичного виховання населення, у вищих навчальних закладах засновувалися кафедри "наукового атеїзму".

Антирелігійна кампанія Хрущова могла здобути зовнішні "успіхи", вимірювані поруйнованими храмами. Але вона не торкнулася душі народу. Це засвідчували дані про додержання населенням релігійної обрядовості, які ретельно збиралися в апараті Ради у справах РПЦ. На початку 60-х рр. в Гадяцькому районі на Полтавщині ховали за релігійним обрядом 58 % померлих і хрестили 84 % новонароджених. В Опішнянському районі цієї ж області ховали із священником 77 % померлих і хрестили 89 % новонароджених. У західних областях хрестили новонароджених, вінчалися в церкві і ховати померлих із священником майже всі, за винятком одиниць.

Висновки

Політична лібералізація сприяла появі покоління шістдесятників — людей, які намагалися оновити радянський лад засобами реформ. Ці люди у своїй практичній діяльності постійно штовхали режим до більш рішучої десталінізації, відстоювати верховенство закону в державі, пропагували загальнолюдські цінності. На першому плані у шістдесятників України були національні проблеми — утвердження пріоритету рідної мови, популяризація здобутків української культури в народі, використання досягнень вітчизняної історіографії у справі духовного відродження нації, вивільнення національне-культурного процесу від обіймів "соціалістичного реалізму", який його омертвляв.

Невелика частка шістдесятників відмовилася від співробітництва з компартійно-радянським режимом у будь-якій формі і започаткувала рух, названий дисидентським. Дисиденти не відмовлялися від підпільних форм боротьби, але надавали перевагу легальним формам. Можливість висловлення опозиційних настроїв у легальних формах з'явилася після лібералізації політичного режиму. В сталінські часи дисидентський рух був неможливим.

Розвиток народної освіти став важливим проявом духовного відродження нації. Здійснена М. Хрущовим освітня реформа позитивно вплинула на весь національно-культурний процес, незважаючи на спроби держави прискорити русифікацію школи. В українських школах продовжувала навчатися основна частина учнівського контингенту.

Друга половина 50-х і перша половина 60-х рр. — це період стрімкого злету української науки, особливо в її академічних формах. Створення десятків нових установ, які швидко виходили на європейський і світовий рівень, істотно збагатило інтелектуальний потенціал нації, сприяло підвищенню авторитету української науки.

У національно-культурному житті особливе місце належало українській літературі та мистецтву. Послаблення ідеологічного пресингу викликало посилену творчу активність багатьох представників старшого покоління і особливо молоді. Лише формально дотримуючись обов'язкових канонів "соціалістичного реалізму", вони у своїх творах виступали проти пропаганди класової ненависті, звеличувати загальнолюдські цінності, ганьбили сталінську практику і сталінську спадщину. Письменники і митці зайняли найбільш рішучу позицію у підвищенні соціального статусу української мови, боротьбі з русифікаторською політикою властей в сфері культурного життя.

Лібералізація суспільно-політичного життя дивним чином сполучалася в політиці компартійно-радянської олігархії доби М. Хрущова з найбільш запеклими гоніннями на релігію і церкву. Однак антирелігійна кампанія властей не мала успіху в народі. Судячи з даних про релігійну обрядовість, переважна більшість громадян України зберегла свої релігійні почуття. Прихильність до духовних цінностей, успадкованих від предків, була важливою рисою національної ідентичності українців, яку вони зберігали, незважаючи на зовнішній тиск.